

Original Research Paper

1900-1905-Cİ İLLƏRDƏ ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA MİLLİ ŞÜURUN OYANIŞINDA MƏTBUATIN VƏ MAARİFÇİLİYİN ROLU

Elçin Zamanlı

<https://orcid.org/0009-0005-9766-1810>

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan

Article history

Received: 29.09.2026

Revised: 05.10.2026

Accepted: 16.10.2026

*Corresponding Author: Elçin Zamanlı, Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan
Email: elcinzamanli70@gmail.com

Xülasə

Bu məqalədə XX əsrin əvvəllərində (1900–1905) Şimali Azərbaycanda dini-etnik icma anlayışından dünyəvi milli şüura keçid prosesi təhlil edilir. Çar Rusiyasının ruslaşdırma və inzibati təzyiq siyasətinə qarşı milli ziyalılar idrakı müqaviməti və maarifçiliyi əsas strateji xətt seçmişlər. İsmayıl bəy Qasıralının "usul-i cədid" məktəbləri və Hacı Zeynalabdin Tağıyevin dəstəyi ilə açılan Şərqdə ilk dünyəvi Bakı Müsəlman Qız Məktəbi təhsil sahəsində mühüm dönüş nöqtəsi olmuşdur. Məhəmməd ağa Şahtaxtının redaktorluğu ilə nəşr olunan "Şərqi-Rus" qəzeti milli mətbuatın intibahını təmin etmiş, ana dili, milli kimlik və dünyəvilik ideyalarının təbliğatçısına çevrilmişdir. Milli burjuaziya ilə ziyalı elitasının ittifaqı maliyyə müstəqilliyi yaradaraq siyasi təşkilatlanmanın və 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasının ideoloji təməlini qoymuşdur.

Açar sözlər: Milli şüur, Maarifçilik, "Şərqi-Rus" qəzeti, Usul-i cədid, Milli burjuaziya

GİRİŞ

1. Giriş və dövrün sosial-siyasi mənzərəsi.

XX əsrin əvvəlləri Şimali Azərbaycanın sosial-siyasi, iqtisadi və ideoloji tarixində keyfiyyətə yeni bir mərhələnin — dini-etnik icma ("ümme") mentalitetindən modern, dünyəvi milli şüura ("millet") keçidin təməl dövrüdür. 1900–1905-ci illəri əhatə edən bu beşillik kəsik, Çar Rusiyasının XIX əsrin sonlarından etibarən kəskinləşən ruslaşdırma, köçürmə və inzibati-dini təzyiq siyasətinə qarşı milli intellektual elitanın təşkilatlanması və özünüdərk prosesinin sürətlənməsi ilə xarakterizə olunur[1]. Rusiya imperiyasının ucqarı sayılan Bakı və ətraf quberniyalarda neft sənayesinin sürətli inkişafı kapitalist münasibətlərini gücləndirmiş, bu da sosial strukturda köklü dəyişikliklərə yol açmışdır. Lakin iqtisadi tərəqqi ilə siyasi-hüquqi cəhətdən sıxışdırılma arasındakı ziddiyyət yerli əhali arasında narazılıqları artırır. Çar hakimiyyətinin müsəlman əhalini hərbi xidmətdən kənarda saxlaması,

inzibati idarəçilikdə onlara məhdudiyyətlər qoyması və ana dilli təhsili qadağan etmək cəhdləri milli özünümüdafiə instinktləri hərəkətə gətirdi [2].

Bu tarixi şəraitdə Azərbaycanın milli ziyalıları silahlı və ya fiziki müqavimətdən ziyadə, mübarizənin ideoloji və intellektual müstəvisini seçdilər. Məhz 1900–1905-ci illərdə milli ideoloqlar siyasi muxtariyyət və ya dövlətçilik tələblərindən öncə xalqın maariflənməsini, ana dilinin saflığının qorunmasını, dünyəvi təhsilin yayılmasını və milli mətbuatın bərpasını əsas strateji xətt kimi müəyyənləşdirdilər [3]. Bu dövr, 1905-ci il Birinci Rus İnqilabı ilə alovlanacaq kütləvi siyasi hərəkətin ideoloji və intellektual "inkubasiya mərhələsi" rolunu oynadı. Məhz həmin beş il ərzində toplanan intellektual potensial gələcək milli dövlətçilik ideyasının nəzəri bazasını təmin etdi.

Milli-mədəni dirçəliş prosesində Rusiya və Türkiyədə təhsil alıb qayıtmış maarifçilərin, həmçinin onların formalaşdırdığı mətbuatın rolu danılmazdır. Paralel olaraq, çar hökumətinin etnik toqquşmaları qızıqdırmaq siyasəti, erməni tərəfinin xəyanətləri və dinc Azərbaycan türk millətinə qarşı həyata keçirilən misli görünməmiş zorakılıqlar xalqın özünüqoruma və milli həmrəylik duyğularını gücləndirərək azadlıq hərəkətinə güclü təkan verdi [12].

2. Maarifçilik hərəkəti və təhsil ocaqlarının milli şüura təsiri

1900–1905-ci illərdə maarifçilik hərəkəti fərdi xeyriyyəçilik müstəvisindən çıxaraq təşkilatlanmış, sistemli ictimai-mədəni hərəkətə çevrildi. XIX əsrin sonlarında İsmayıl bəy Qasıralının Krimdə əsasını qoyduğu "usul-i cədid" (yeni üsul) təhsil ideyaları bu dövrdə Şimali Azərbaycanda geniş əks-səda doğurdu. Dini sxolastikaya tənqidi yanaşan Məhəmməd Tağı Sidqi, Sultan Məcid Qənizadə, Həbib bəy Mahmudbəyov kimi pedaqoqlar köhnə mollaxanaların yerinə dünyəvi elmlərin, ana dilinin və əyani tədris metodlarının tətbiq edildiyi məktəblərin şəbəkəsini genişləndirməyə başladılar [4]. Yeni üsulla fəaliyyət göstərən bu məktəblərdə yalnız dini biliklər deyil, coğrafiya, riyaziyyat, tarix və ana dili fənləri tədris edilirdi ki, bu da gənc nəslin dünya görüşünün genişlənməsində həlledici rolə malik idi.

Təhsil sahəsindəki ən mühüm dönüş nöqtələrindən biri 1901-ci il oktyabrın 7-də Bakıda fəaliyyətə başlayan I Məşəlman Qız Məktəbi oldu. Görkəmli xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin şəxsi vəsaiti və böyük nüfuzu hesabına, çar bürokratiyasının və yerli mühafizəkar dairələrin müqaviməti qırılaraq açılan bu məktəb, bütün Şərqi dünyasında ilk dünyəvi qız məktəbi kimi tarixə düşdü [5]. Qadın təhsilinin təməlinin qoyulması yalnız savadsızlığın ləğvi kimi deyil, gələcək nəsilləri milli və dünyəvi ruhda tərbiyə edəcək anaların yetişdirilməsi — bir sözlə, milli ailə modelinin formalaşması baxımından strateji addım idi. H.Z. Tağıyev eyni zamanda Rusiya və Avropanın ali məktəblərində təhsil alan yüzlərlə azərbaycanlı gəncə təqaüd verərək milli ziyalı elitasının formalaşmasına misilsiz töhfə verdi.

Maarifçilik dalğası yalnız məktəblərlə məhdudlaşmırdı. 1900–1905-ci illərdə Bakı, Gəncə, Şuşa, Naxçıvan və Şəkidə müxtəlif xeyriyyə cəmiyyətləri, "Məşəl", "Nicat" kimi ilk ictimai birliklərin rüşeymləri, mütərəqqi qiraətxanalar və teatr truppaları yarandı. Mütaliəxanalar və teatr tamaşaları kütlələrin içərisində milli həmrəylik, estetik zövq və sosial ədalət hisslərinin oyanmasında əvəzsiz rol oynadı[6]. Millətin varlığını qoruyub saxlamaq üçün təhsilin ümumxalq işinə çevrilməsi imperiyanın ruslaşdırma siyasətinə qarşı ən effektiv sipər oldu.

3. Milli mətbuatın intibahı: "Şərqi-rus" qəzeti və ideoloji axtarışlar

"Əkinçi" (1875–1877) qəzetinin bağlanmasıdan sonra çar senzurasının sərtliyi ucbatından Azərbaycan dilində davamlı mətbu orqanın çıxarılması uzun illər müşkülə çevrilmişdi. Bu dərin sükutu 1903-cü il martın 30-da Tiflisdə nəşrə başlayan "Şərqi-Rus" qəzeti qırdı. Məhəmməd ağa Şahtaxtlının redaktorluğu ilə işıq yüzü görən bu qəzet, XX əsr Azərbaycan milli mətbuatının və ideoloji intibahının təməl daşına çevrildi [7]. Qəzet həftədə üç dəfə, sonradan isə hər gün nəşr olunaraq geniş oxucu kütləsinə nüfuz edə bildi.

"Şərqi-Rus" qəzeti qısa müddətdə dövrün ən qabaqcıl intellektual mərkəzi rolunu oynadı. Qəzetin ətrafında Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemətzadə, Firidun bəy Köçərli və gənc Məhəmməd Əmin Rəsulzadə kimi nəhəng mütəfəkkirlər birləşdi. Mətbuat səhifələrində aparılan diskussiyalar cəmiyyətin sosial-siyasi düşüncəsini formalaşdıran ana xətlər üzrə inkişaf edirdi:

Ana dili və əlifba məsələsi: Qəzet ana dilinin saflığını, ərəb və fars tərkiblərindən təmizlənmiş, xalqın anlayacağı sadə canlı dilin formalaşmasını müdafiə edirdi. M. Şahtaxtlının ərəb əlifbasının islahı ilə bağlı təşəbbüsləri milli maariflənmənin sürətlənməsinə xidmət edirdi[8].

Milli kimlik və dini islahat: "Şərqi-Rus" fanatizm və xurafatı kəskin tənqid edir, İslamın tərəqqipərvər mahiyyətini qərb dünyəviliyi və elmi ilə uzlaşdırmağa çalışırdı. Əhməd bəy Ağaoğlunun publisistikasında "İslam və millət" anlayışları yenidən şərh olunurdu.

Qadın hüquqları və dünyəvilik: Cəlil Məmmədquluzadə və Ömər Faiq Nemətzadənin qəzetdəki fəaliyyəti gələcək "Molla Nəsrəddin" jurnalının ideoloji bazasını yaradırdı. Onlar qadınların cəmiyyətdən təcrid olunmasını milli inkişafın qarşısındakı ən böyük maneə hesab edirdilər.

Milli özünüdərk və gənclər hərəkəti: Gənc M.Ə. Rəsulzadənin qəzetdə dərc edilən ilk məqalələri ("Busaətə dair", "Himmət və qeyrət vaxtıdır") cəmiyyəti silkələyərək gənclər arasında milli həmrəylik duyğularını gücləndirirdi.

"Şərqi-Rus" yalnız xəbər daşıyıcısı deyil, xalqı öz hüquqlarını anlamağa, milli kimliyini tanımağa çağıran ideoloji tribun idi[9].

4. 1905-ci il ərəfəsində siyasi şüurun yetkinləşməsi və ziyalı-burjuaziya alyansı

1900–1905-ci illərdə maarif və mətbuat sahəsində toplanan intellektual enerji milli burjuaziya ilə ziyalı elitasının tarixi alyansını şərtləndirdi. Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Şəmsi Əsədullayev, Musa Nağıyev, Murtuza Muxtarov kimi neft sahibkarları milli mətbuatın, teatrın, xaricdə təhsil alan tələbələrin və məktəblərin əsas maliyyə donoruna çevrildilər[10]. Bu iqtisadi-ziyalı ittifaqı milli hərəkatın kənardan asılı olmadan daxili imkanlar hesabına inkişaf etməsinə şərait yaratdı. Bu maliyyə müstəqilliyi imperiya administrasiyası qarşısında prinsipial milli tələblərin qoyulmasını mümkün etdi.

1904-cü ildə başlayan Rusiya-Yapon müharibəsi və imperiyada dərinləşən sosial-iqtisadi böhran 1905-ci il Birinci Rus İnqilabının alovlanmasına gətirib çıxardı. Məhz 1900–1905-ci illərin ideoloji hazırlıq mərhələsindən keçmiş Azərbaycan ziyalıları inqilabi hadisələrə hazırlıqsız yaxalanmadılar. Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərliyi ilə Bakı ziyalıları çar hökumətinə teleqramlar və petisiyalar göndərərək mülki hüquqlar, ana dilli təhsil, dini idarələrin islahı və yerli özünüidarəetmə (zemstvo) tələblərini irəli sürdülər [11]. Paralel olaraq, 1904-cü ildə M.Ə. Rəsulzadə, M.H. Hacınski, M.Ə. Əzizbəyov kimi xadimlərin iştirakı ilə ilk siyasi təşkilat — "Hümmət" qrupu yaradıldı ki, bu da milli-azadlıq iddialarının təşkilati çərçivəyə salınmasının başlanğıcı idi.

Bu dövrdə formalaşan milli şüur yetkinliyi 1905-ci ilin avqustunda Ümumrusiya Müsəlmanlarının I Qurultayının keçirilməsinə və "İttifaqı-Müslimin" siyasi partiyasının yaradılmasına zəmin hazırladı. Beləliklə, 1900–1905-ci illərdəki maarifçilik və mətbuat fəaliyyəti mədəni avtonomiya ideyasından birbaşa siyasi təşkilatlanma mərhələsinə keçidi təmin etdi.

5. NƏTİCƏ

1900–1905-ci illər Şimali Azərbaycanın ictimai-siyasi fikir tarixində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu beş illik dövr fərdlərin milli özünüdərkə qədəm qoyduğu, "dini ümmət" anlayışından "milli birlik" şüuruna keçildiyi inkubasiya mərhələsidir.

Bu dövrdə:

"Usul-i cədid" məktəbləri və Bakı Müsəlman Qız Məktəbi dünyəvi təhsilin yayılmasına və milli ziyalı kadrların yetişməsinə təkan verdi.

"Şərqi-Rus" qəzeti ətrafında toplanan ziyalılar milli dil, kimlik, dünyəvilik və hüquq məsələlərini kütləvi müzakirə obyektinə çevirdilər.

Milli burjuaziya ilə ziyalıların ittifaqı mədəniyyət və təhsilin maliyyə bazasını möhkəmləndirdi.

İlk siyasi dərnəklərin və mütəşəkkil tələblərin formalaşması siyasi azadlıq mübarizəsinin təməlini qoydu.

Məhz 1900–1905-ci illərdə qoyulmuş bu möhkəm maarifçilik və mətbuat bünövrəsi 1906-cı ildən sonra "Molla Nəsrəddin" və "Füyuzat" kimi nəhəng ideoloji məktəblərin yaranmasını

şərtləndirdi. Ən əsası, bu dövrün milli şüur birliyi 1918-ci il mayın 28-də Şərqdə ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasına aparan tarixi və ideoloji yolu hazırladı.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Svyatoçovski, T. (2000). Rusiya və Azərbaycan: Sərhəd keçidi dövründə (1905–1920). Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, s. 45.
2. Hüseynov, İ. (2008). XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai-siyasi ideyalar və milli oyanış. Bakı: Nurlan, s. 112.
3. Aşırılı, A. (2009). Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875–1920). Bakı: Elm və təhsil, s. 62. [^4]: Qasimov, F. (2012). Azərbaycanda xalq maarifi və məktəb tarixi (XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri). Bakı: ADPU Nəşriyyatı, s. 88.
4. Məmmədov, S. (2005). Azərbaycan milli burjuaziyası və maarifçilik (1900–1917). Bakı: Elm, s. 134.
5. Sumbatzadə, A. S. (1990). Азербайджанцы – этногенез и формирование нации. Bakı: Elm, s. 215.
6. Aşırılı, A. (2009). Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875–1920). Bakı: Elm və təhsil, s. 64. [^8]: Məmmədli, Q. (1985). XIX əsr və XX əsr əvvəlləri Azərbaycan mətbuatı tarixi. Bakı: Azərnəşr, s. 98.
7. Məmmədli, Q. (1985). XIX əsr və XX əsr əvvəlləri Azərbaycan mətbuatı tarixi. Bakı: Azərnəşr, s. 104.
8. Məmmədov, S. (2005). Azərbaycan milli burjuaziyası və maarifçilik (1900–1917). Bakı: Elm, s. 160.
9. Topçubaşov, Ə. (1998). Məktublar və məqalələr (1900–1915-ci illər). Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, s. 52.

ABSTRACT

Title: The Role of the Press and Enlightenment in the Awakening of National Consciousness in Northern Azerbaijan in 1900–1905

This article analyzes the transition from a religious-ethnic community mindset to a secular national consciousness in Northern Azerbaijan during the early 20th century (1900–1905). In response to Tsarist Russia's russification and administrative pressures, the national intelligentsia prioritized intellectual resistance and enlightenment. The introduction of "usul-i jadid" (new method) schools and the establishment of the Baku Muslim Girls' School—the first secular girls' school in the East, funded by H.Z. Taghiyev—marked crucial milestones in education. The publication of the

"Sharq-i Rus" newspaper, edited by Mohammad agha Shahtakhtinski, led the rebirth of the national press by advocating for the native language, national identity, and secularism. Ultimately, the alliance between the national bourgeoisie and the intelligentsia provided financial independence, laying the ideological foundation for political organization and the eventual declaration of the Azerbaijan Democratic Republic in 1918. (144 words)

Keywords: National consciousness, Enlightenment, "Sharq-i Rus" newspaper, Usul-i jadid, National bourgeoisie

